

BØGER OG BOGHANDLERE UNDER CHRISTIAN V

AF

INGRID ILSØE

I 1664 døde universitetsboghandleren Joachim Moltke, den førende boghandler i København, efter mere end tredive års virksomhed i Danmark. Et par år i forvejen var den anden større københavnske boghandler gennem samme tidsrum, universitetsbogbinder Jørgen Holst gået fallit og kort efter død. Da forlæggervirksomhed dengang var snævert forbundet med boghandel, var der lagt op til et generationsskifte af betydning for hele det danske bogmarked, der i vid udstrækning styredes fra København. Omtrent ved samme tid (fra 1661) blev bogauktionsvæsenet sat i system. Det betød formentlig, at boghandlerne i nogen grad opgav handelen med antikvariske bøger, som de indtil da havde varetaget side om side med nye bøger.

Godt en halv snes år før Moltkes og Holsts død havde to andre boghandlere begyndt deres virksomhed i byen, Christian Cassuben og Peter Haubold, begge indvandrede tyskere. *Christian Cassuben* investerede fortrinsvis sin forlæggervirksomhed i salmebøger og opbyggelig litteratur og oparbejdede støttet af privilegier et marked i Norge, *Peter Haubold* overtog den privilegerede stilling som universitetsboghandler med pligt til at føre et sortiment af videnskabelig litteratur, mens Moltkes arvinger indkaldte den unge *Daniel Paulli*, søn af Frederik IIIs livlæge Simon Paulli, fra en boghandleruddannelse i Nürnberg og gjorde ham til bestyrer af den store forretning. Kort efter afkøbte han Moltkes enke hendes andel af boglageret og kunne med publiceringen af en fyldig salgskatalog 1667–68 starte sin egen boghandel.¹⁾ Omtrent samtidig begyndte *Christian Geertzen* en selvstændig virksomhed. Geertzen var efter at have tjent hos Metropolitanskolens rektor Jørgen Ejlersen på dennes anbefaling 1661 kommet i lære hos Joachim Moltke, men ret hurtigt efter dennes død nedsatte han sig på egen hånd og fik 1668 sit første privilegium på udgivelse af en bog, Christian IVs bibel i 8°.²⁾ Af egentlige boghandlere

Universitets- boghandlere:	Moltkes forretning videreføres af:	Uddannet hos Moltke, bogh.:	Bogh. o. 1650-90 (d. 1693):
1665-83 <i>P. Haubold</i>	1666-84 <i>D. Paulli</i>	1667-1711	<i>Chr. Cassuben</i>
1683-o. 87 <i>Chr. H.</i> sammen med og efter- fulgt af	Forretn. videre- føres af enken, o. 1688-1705 gift med boghandler <i>J. J. Erythropilus.</i>	<i>Christian</i> <i>Geertzen</i>	Datter <i>Dor. C.</i> indgår i bog- trykkerfirma ved ægteskab med 1671-76 <i>J. Gøde</i> 1678-80 <i>C. Lufft</i> 1682-97 <i>J. Ph.</i> <i>Bockenhoffter.</i>
1683-1712 <i>Joh. Mel.</i> <i>Liebe</i>	Forretn. videre- ført af P's søn o. 1705-29		1697-1718 enke
1712-29 <i>Hier. Chr. Paulli</i> ↔	<i>Hier. Chr. Paulli</i>		

Oversigt over boghandlere fra Joachim Moltkes død til o.1710.

var der således i København ved 1660ernes midte fire: Christian Cassuben, Peter Haubold, Daniel Paulli og Christian Geertzen, af hvilke førstnævnte kun vil blive omtalt perifert i denne sammenhæng, da han giver stof til særlig behandling. Disse fire mænd og deres arvtagere prægede den danske boghandel og forlagsverden i resten af det 17. århundrede, Haubold og Paulli fra midten af 1680erne efterfulgt af henholdsvis *Johan Melchior Liebe* og *Johan Just Erythropilus*, men det skal huskes at også bogbindere og navnlig bogtrykkere i et vist omfang drev boghandel. F. eks. rådede universitetsbogtrykkeren Henrik Gøde fra 1667 over et privilegium på at trykke (og sælge) en række opbyggelsesskrifter og skolebøger,³⁾ og den senere universitetsbogtrykker Johan Philip Bockenhoffter havde foruden avisudgivelse, skolebøger samt skrifter af Ole Borch og Peder Syv i forlag.⁴⁾

Tiden o. 1670-1685. Annoncering og samarbejde

I 1670erne moderniseredes bogsalgsmetoderne forsåvidt som navnlig Daniel Paulli tog initiativet til bogannonceringer i hidtil ukendt omfang, samtidig med at både han og Peter Haubold begyndte at publicere årlige fortegnelser over nyudkomne danske bøger, de første bogfortegnelser i Danmark. Stedet var den af Paulli udgivne avis „Extraordinaires Maanedlige Relationer“ og „Acta medica et philosophica Hafniensia“, et tidsskrift der redigeret af Thomas Bartholin udkom på Haubolds forlag.

Paullis væsentlige forlæggerindsats var avisudgivelsen. Så såre han havde begyndt hermed, annoncerede han regelmæssigt forlagsudgivelser af forskellig art. Den første annonce findes i hans tyske ugeavis „Extraordinaire Relationes aus allerley Orten“ 31.8.1672 og lyder: „Es wird notificirt dass in Druck heraus gegeben: Thomæ Bartholini Oratio de Rectoris Academici Dignitate in 4. Johannis Hevelii Epistola de Cometa Anno

1672 Mense Martio & Aprili observato, fol. So verkauft werden von Daniel Paulli.“ I sin danske månedsavis „Extraordinaires Maanedlige Relationer“ indrykkede han derpå jævnligt annoncer for forlagsartikler såsom Kingos „Aandelige Sjungekor“ (første del) og andre opbyggelige skrifter, for tidligere årgange af avisen, som „Liebhavere“ kunne få samlet, og for kobberstik som f. eks. „Afridsning paa de tvende Søe-Slag som ere holden i Øster-Søen den 1. Junii och 1. Julii i Aar 1677 under den Danske General Admiral Lieutenant . . . Niels Juel . . . imod de Svenske“, det sidste et vidnesbyrd om at boghandlerne forhandlede andet end bøger (begge annoncer dec. 1677). At det ikke alene gjaldt nyheder, fremgår med ønskelig tydelighed af følgende notits jan. 1679: „Gifvis tilkiende at efterskrefne Bøger findis for denne Tjd tilkiøbs hos Daniel Paulli. Lucii Annæi Senecæ Skrifter, som om Sædvane oc et skickeligt Lefnet handler, och med Bestandighed i Medgang och Modgang det at fremdrage undervijser, etc. fordansket aff Velbiurdig Salig Birgitte Tott, in folio, Item Anders Christenssøn Aröboe, Torcular Christi, eller 15 Prædickener ofver Jesu Christi Pinis, Døds och Begræfvelsis Historia, in Quarto.“

Birgitte Thotts Seneca udkom 1658 i Sorø, trykt hos Jørgen Hantsch, altså flere år før Paulli var i virksomhed, og Anders Arreboes bog udkom 1670 i København, trykt hos Jørgen Lamprecht og efter titelbladets oplysning til salg hos Johan Janson von der Arck, så Paulli har åbenbart skaffet sig rådighed over nogle restoplæg. Med hensyn til Senecaoversættelsen ligger sagen endda særdeles klar. Birgitte Thott havde ved sin død 1662 skænket Sorø kirke og fattige et restoplæg på 200 eksemplarer. De blev sendt til forhandling på Børsen i København, men gik der i glemmebogen, og først i december 1678 fandt man på at åbne bogpakkerne. Eksemplarerne blev derpå tilbudt i kommission „at selge stychet i det ringeste for to Sldr.“ Christian Geertzen overtog ni eksemplarer, og Peter Haubold vovede for sin del at tegne sig for to, mens resten skulle opbevares af børskræmmeren Peter Lorentz Holst.⁵⁾ Paulli nævnes ikke i denne forbindelse, men gennem sidstnævnte må han have fået fat i nogle eksemplarer og skyndte sig da at avertere Senecaoversættelsen til salg den følgende måned. Når andre annoncerede i hans blad, sørgede han iøvrigt ofte for selv at tilbyde sig som leverandør. I annoncen april 1675 for Søren Terkelsens oversættelse af den hollandske forfatter Jacob Catz' bog „Den christelige Hustrue“, som maleren Abraham Wuchters udgav på eget forlag, oplyses at bogen foruden hos Wuchters selv fås hos Paulli, og da almanakprivilegiets indehaver Bagge Wandel april 1681 indrykkede en notits om, at hans almanak var udkommet, meddeltes det samtidig, at den var til salg hos Christian Cassuben og Daniel Paulli.

Fra 1675 benyttede Paulli sin avis til desuden at meddele lister over nyudkomne danske bøger. Januarnummeret af „Extraordinaires Maanedlige Relationer“ indeholdt en sådan fortegnelse over bøger trykt 1672–75 med titlen „Mercurius Librarius Danicus. Det er Fortegnelse paa de Skrifter som siden Anno 1672 indtil nærværendes Aar Anno 1675 enten her i Landet eller uden Lands af danske Mænd er gjort og til Trykken kommet.“ De følgende år omfattede fortegnelsen successivt det umiddelbart foregående år, og i titlen var efter „danske Mænd“ tilføjet „eller och aff andre her i Rigerne ere gjort . . . tillige med nogle som i forleden Aar ere glemte och udelatte.“ Til og med 1681 (vedr. årene 1672–80) er fortegnelsen integreret i avisens paginering i januar- eller februarnummeret, nogle gange med egen klummetitel, men 1682 (vedr. 1681) udkom den selvstændigt med eget titelblad og et appendiks. Herefter udsendtes den endnu to gange, 1682 og 1683, nu indskrænket til at være forlags- og boghandlerkatalog for Daniel Paulli, som det fremgår af undertitlen „Fortegnelse paa adskillige Bøger som Aar 1682 ere tryckte og bekostede af Kongl. Majest. Boghandler Daniel Paulli oc findis hos hannem til kiøbs . . .“⁶⁾ Men indtil 1682 gjaldt fortegnelsen altså principielt alle danske udgaver, og for at sikre sig størst mulig fuldstændighed indrykkede Paulli hen på slutningen af hvert år i avisen opfordringer til forfattere og trykkere om at indsende et eksemplar af de udkomne bøger eller disses titler, hvis de ville have dem optaget i *Mercurius Librarius*. Udover udkomne bøger medtog han også oplysninger om, hvilke bøger der var i trykken, og anførte undertiden skrifter, der blot var færdige til at trykkes.

Hovedprincippet for bøgernes ordning i fortegnelsen er alfabetisk efter forfatter, dog således at der ofte først anføres en række publikationer af officiel oprindelse såsom udgaven af årets kongelige forordninger, diplomatiske aktstykker, bønner til de kongeligt befalede bededage eller andet vedrørende celebre begivenheder som f. eks, Hans Wandals prædiken ved Christian Vs salving.⁷⁾ I den første fortegnelse – årene 1672–75 – er der udsondret en mindre gruppe ligprædikener, og i 1678 anføres til sidst en lille liste over bøger trykt i Island. Om de enkelte bøger oplyses forfatter, ved oversættelser til dansk tillige oversætter, titel, format, trykkested, trykkeår, udgave og enten trykker, forlægger eller boghandler, i nogle tilfælde både trykker og forlægger eller forlægger og boghandler. Ved varianttryk af en bog fra samme år anføres omhyggeligt, dels at der er udkommet flere tryk, dels hos hvem hver af dem forhandles. F. eks. oplyses om Ole Borchs disputats „de causis diversitatis lingvarum“ (1675), at den er trykt to gange, og at den tidligere edition fås hos Henrik Gøde, den senere hos Daniel Paulli.⁸⁾ Der gøres omhyggeligt rede for om

Extraordinaires
Maanedlige
RELATIONER

som ere fremkomne i
FEBRUARII-Maaned
Anno 1676.

MERCURIUS LIBRARIUS DANICUS

Det er:

Fortegnelse paa de Bøger och Skrifter / som
ANNO 1676. enten her i Landet / eller uden Lands / aff Danske
Mænd / eller och aff andre her i Rigerne ere gjort och til Trykken
komne / tillige med nogle som i forleden Aar ere glemte och
udelatte.

Sen Stormægtigste Konnings
CHRISTIANI QUINTI
Kongelige Kronungs Sand-
færdige Beskrivelse ved D. Johan Wan-
del. in Folio.

Vønner og Lectier til de trende all-
mindelige Faste og Bede-Dage / som efter
H. R. M. Konning CHRISTIAN den
Femtis høypræfeligste og gudelige Befal-
ning ere forordnede at holdis udi Her-
rens Forsamling / Gud til Tre / Landet
til gode / Kongen och Underkatterne til
all Salighed / udi Danmark den 17 / og
[Num. 46.]

24. Septembr. og 1. Octobr. udi Norge
den 15. 22. og 29. Octobr. 1675. Kiøben-
havn trykt hos Jørgen Bøede. in 8.

Gebete und Texte / welche GOZZ
zur Ehre / dem Lande zum Nutzen / dem
Könige und Unterthänen zu allem Wol-
ergehen auf die drei allgemeine Fast- und
Bete-Dage S. R. M. allerchristlößlich-
sten Befehl nach hochfeierlich zu halten
und zu erklären verordnet worden in
Dännemark den 17 / 24 / Septembr. und
1. Octobr. in Norwågen aber den 15 / 22 /
und 29. Octobr. Anno 1675. Kiøpen-
havn

Paullis „Danske Bogavis“ kom en gang om året i forbindelse med månedsavisen. Merkur-
figurens *Relata refero*: Jeg fortæller hvad jeg har fået fortalt.

bøgerne er illustrerede, ligeledes om de er trykt med speciel typografi, f. eks. med særlig store typer af hensyn til ældre og svagtseende. Den kendte opbyggelsesforfatter Henrich Müllers „Aandelige Sparetimer“ (1681) er således „De gamle och svage Øyne til Tieneste med grof Stil fuldkommen udfærdiget“, og Joh. Quistorps bønnebog „Siælens aandelige Lyst-Hafve“ (1682) er „med tj Kaaberstycker oc saare grof Stil for gamle Folck“ og endelig en af Daniel Paullis egne salmesamlinger „Siælens aandelige Lyst-Musik“ (1682) „Med grof Stil for gamle Folck oc dem som hafve svage Øyen“.⁹⁾ En enkelt gang anføres prisen ved et (temmelig kostbart) værk Peder Resens „Kong Frederichs den Andens Krønike“ (1680), der „koster ubunden 4 Rix-Daler“, men ellers forekommer prisangivelser efter tidens sædvane ikke.¹⁰⁾

Mercurius Librarius giver sikkert et med nogle få undtagelser dækkende indblik i arten af danske bøger, som blev udgivet og forhandlet på det indenlandske bogmarked 1672–81. Der forekommer værker inden for alle fag: historie, sprog, litteratur, medicin, naturvidenskab, filosofi, jura og teologi, såvel videnskabelige skrifter som skolebøger. Det læseinteresserede publikum fik her orientering, ikke blot om hvad der udgik fra de danske trykpresser og de danske forlæggere, men også om udenlandske udgivelser af den danske litteratur. I rigt mål forekommer Thomas Bartholin den ældres mange skrifter, både de danske forlagsudgivelser, som hovedsagelig blev bekostet af Peter Haubold og Daniel Paulli, og de mange optryk af hans ældre værker, som udlandets boghandlere i stor stil udsendte, oftest uden hans vidende og uden at han fik en øre for det.¹¹⁾ Ganske som vor tids forlæggere havde boghandlerne dengang det praktiske livs tarv for øje. Hos Daniel Paulli kunne man f. eks. få en trancherbog af Georg Philip Harsdörfer „Den Valske Forsnider, lærendis hvorledes mand skal konsteligen i Stycker skiære och skickeligen forlegge alle haande Spise . . . med Kaaber-Stycker til at lære efter, hvorledis mand skal skiære“ og „Kaagebog udi huilcken er befattet, hurledis adskillige slags velmagende Rætter, item Backelse, Tærter, Postejer og saadant meere beredis skal“, ligeledes illustreret. De er bevaret i udgaver fra henholdsvis 1676 og 1675, mens følgende titler, bebudet 1681, næppe har set dagens lys: „Qvindernis Huus-Apoteck . . . Alle ærlige Matroner och Quinder til Ære och Tieniste“ og „Fruetimmers Tidsfordrif og Køcken-Plasier . . . Af Englischen udsatt“.¹²⁾ Og inden for populærmedicinen kunne Paulli hjælpe de mindrebedemlede med en håndbog om forskellige sygdomme, Elias Beynons „Barmhiertige Samaritan eller Broderlig Kierligheds Raad for allehaande legemlige Siugdomme . . . til gemeene fattige Hielpbehøvende Folkis Beste . . . paa Danske udsatt“ (1677).¹³⁾

Nægtes kan det dog ikke, at den religiøse litteratur behersker Mercurius Librarius i et omfang, som næsten virker overvældende. Opbyggelsesbøger, bønnebøger og de forskellige salmebøger, som især Christian Cassuben og Christian Geertzen excellerede i, men også Daniel Paulli udgav flere af, forekommer i stort tal. De har klart været en væsentlig salgsartikel for dem alle tre. Det var bl.a. det brogede udbud af alskens salmebøger, der førte til, at Kingo 1683 fik i opdrag at udarbejde en autoriseret udgave, med udtrykkelig henvisning til de „u-lærde Bogførere, der allehaande udøgtige og ubeqvemme Sange sammensancker og under adskillige Psalmebøgers Forme og Titeler af egen Myndighed udi Mengde lader trykke og bortselge“. ¹⁴⁾ Kingos egen „Aandelige Sjungekor“ havde i udgaven 1677 været til salg hos Paulli, en anden fortrinlig samling åndelige sange af Dorthe Engelbretsdatter, „Siælens Sangoffer“, ifølge Mercurius Librarius hos både Cassuben, Geertzen og Paulli. ¹⁵⁾ Forlæggerne havde i øvrigt opdaget, at der var et købedygtigt kvindepublikum (jf. titlerne ovenfor) og udgav bøger som „Fruetimmerits Contrafay udi det gamle Testament“ (Paulli, også til salg hos Cassuben) og „Det rette Aandelige Qvinde-Smycke“ (Geertzen), begge 1682. Der var også tænkt på sang til arbejdet, i hvert fald af forfatteren Johannes Olavius, der hos Paulli udgav „Aandelig Spinde-Psalme... det hæderlig Qvinde-Kiøn til nogle Hellige Tancker, dermed end oc hos Rock oc Teen at øfve Guds Fryct“ (1684). ¹⁶⁾ Den rent underholdende litteratur, folkebøgerne, er derimod sparsomt repræsenteret. I samtlige årgange er kun ialt fem folkebøger optaget, nemlig „En lystig Historie om Fortunatus Pung oc hans Ynske-Hat“, „Historie eller Kong Olger Danskis Krønike“, „Doctor Hielpeløss aff Græcken-Land“, „Tre Hundrede udvalde och lystige Historier“ og „Historie om Keyser Octaviano, Hans Hus-Frue och to Sønner.“ ¹⁷⁾

Når Mercurius Librarius ikke kan betragtes som fuldt dækkende for bogproduktionen, skyldes det, at Paulli jo var afhængig af personlige meddelelser fra bogtrykkere, udgivere og forfattere, og navnlig at visse kategorier af tryk øjensynlig bevidst er holdt ude. Det gælder periodica som aviser og almanakker, universitetsprogrammer og størstedelen af professorernes pligtdisputater, trykt af universitetsbogtrykkeren og forhandlet af denne eller universitetsboghandler Haubold, og det gælder endelig boghandler- og auktionskatalogerne. De sidste har været Paulli udmærket bekendt, da han var auktionsdirektør 1667–77, men bekendtgørelsen heraf har i salgsøjemed kun haft interesse før auktionerne blev afholdt, og ikke i en årlig fortegnelse.

En del af disse publikationer fandt imidlertid optagelse i den anden

fortegnelse over danske bøger, der som nævnt findes i Danmarks første videnskabelige tidsskrift „Acta medica & philosophica Hafniensia 1671–79“, Kbh. 1673–80, udgivet af Thomas Bartholin på universitetsboghandleren Peter Haubolds forlag. Fortegnelsen der har titlen „De Opusculis Medicis & Philosophicis editis Hafniæ vel ab Hafniensibus“, meddeles fire gange og omfatter skrifter udkommet i perioden 1671–79. I den første liste fra 1673 vedrørende årene 1671–72 er hvert skrift forsynet med en kortere eller længere ræsonnerende omtale, som næsten overalt er bortfaldet i de følgende fortegnelser for årene 1673, 1674–76 og 1677–79. Bøgerne anføres uden bestemt orden, hverken alfabetisk, systematisk eller kronologisk; en undtagelse er universitetsprogrammerne, der i hver fortegnelse meddeles i en kronologisk ordnet række for sig selv. Om de enkelte bøger oplyses forfatter, titel, trykkested, format, trykker og eventuel forlægger. I modsætning til Mercurius Librarius gengives bøgernes titler i Acta medica forkortet og lidt upræcist, f.eks. bliver Erik Eriksen Pontoppidans „Theologiæ Practicæ seu Ethicæ Sacræ Synopsis“ (1673) til „Ethicæ Sacræ Synopsis“.¹⁸⁾ Dansksprogede titler gengives ofte (noget upraktisk) på latin, således Frederik Bollings tre skrifter fra 1678 „Fuldkommen engelsk Grammatica“, „Oost-Indiske Reise-Bog“ og „Kort og nyttig Underviisning om Passaet-Winden“,¹⁹⁾ og da oplysningerne om trykkeår indimellem er forkerte – Peder Resens „Kong Frederichs den Andens Krønike“ angives udkommet 1679, selvom det korrekte år er 1680²⁰⁾ – må fortegnelsen i Acta medica siges at være af ringere kvalitet.

Mens opbyggelseslitteraturen som omtalt i høj grad dominerede Mercurius Librarius, er den så godt som ikke repræsenteret i Acta medica, når bortses fra enkelte ligprædikener over prominente personer. Det er i hovedsagen den danske videnskabelige litteratur inden for alle fag, der her meddeles oplysning om, og publikationer der iøvrigt kunne være af interesse for den lærde verden. Selvom antallet af tryk er begrænset i forhold til Mercurius Librarius, supplerer Acta medica ikke desto mindre denne på flere punkter. Foruden oplysninger om udgivne universitetsprogrammer er Anders Bordings „Danske Mercurius“ samt Jørgen Gødes og Daniel Paullis aviser medtaget. Hertil kommer løbende omtale af de udsendte bogauktionskataloger, af hvilke flere ikke er bevaret idag, samt f.eks. Peter Haubolds kataloger over bøger hjembragt fra de tyske bogmesser i Frankfurt og Leipzig i årene 1673–76, der heller ikke er bevaret.²¹⁾

Forskellene på de to fortegnelser med hensyn til hvad der medtages, skyldes deres forskellige sigte. Acta medica's fortegnelse er vistnok udarbejdet af den boginteresserede og bogkyndige Thomas Bartholin, omend det vel ikke kan udelukkes, at Haubold har haft en finger med i spillet.

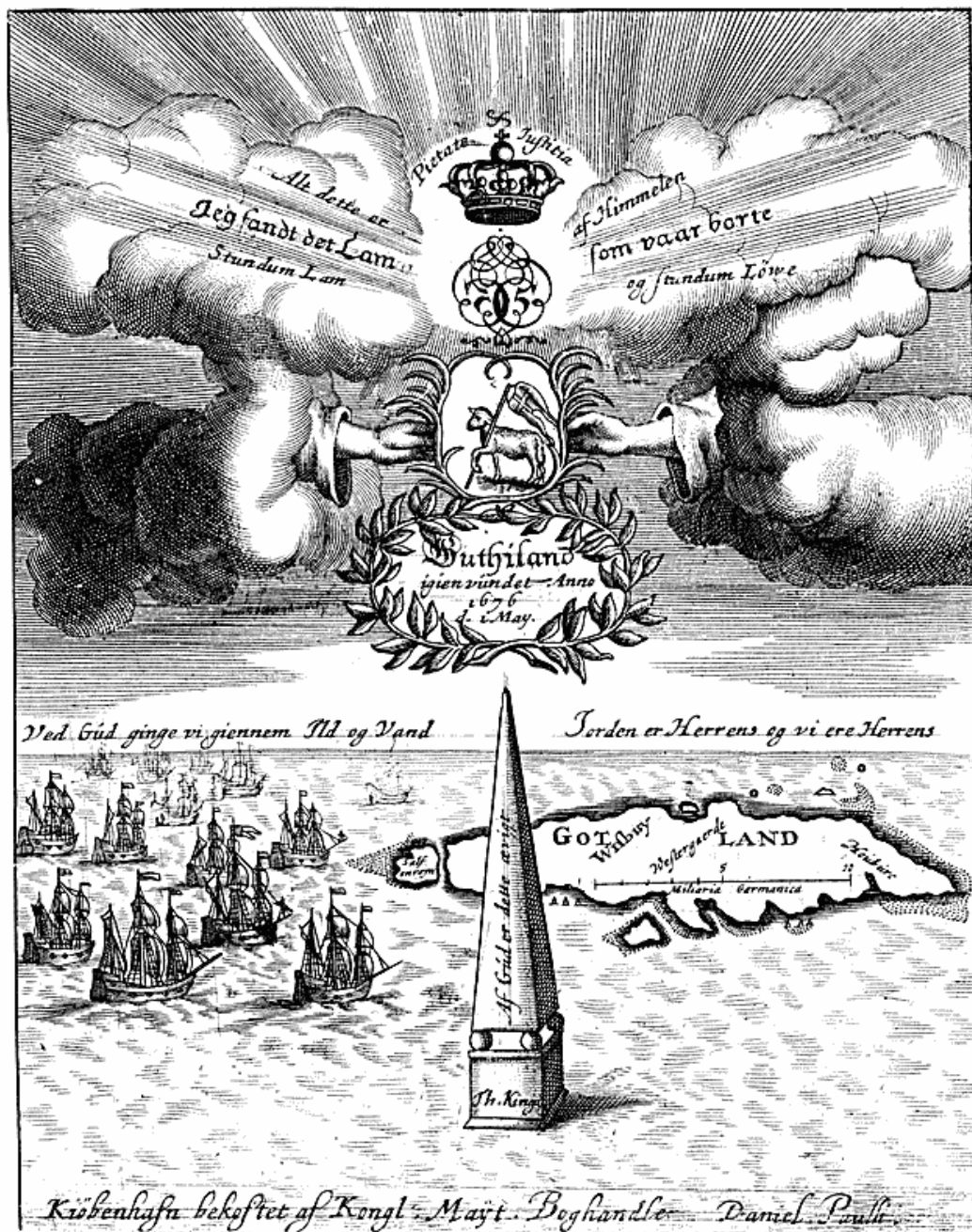
Den intenderer ikke mindst ved sine annotationer at orientere om den nye danske faglitteratur og henvender sig til lærde i såvel ud- som indland, og for de sidstnævntes vedkommende kan der ikke være tvivl om, at en genre som bogkatalogerne har været omfattet med interesse, om ikke andet så som kilde til almindelig bogorientering. Og mon ikke vidnesbyrd om efterladte privatbiblioteker af Thomas Bartholin har været betragtet som udtryk for det københavnske lærdomsstade, hvorom tidsskriftet skulle oplyse omverdenen?²²) For Haubold, der som universitetsboghandler var hovedforlægger af den danske videnskabelige litteratur, har publiceringen af bogfortegnelserne næppe været uden økonomisk fordel. Ved at anmelde *Acta medica* på bogmesserne i Tyskland virkede han for deres udbredelse uden for landets grænser.²³)

Et mere klart kommercielt sigte har dog *Mercurius Librarius*, der henvendte sig til et bredere og først og fremmest indenlandsk publikum. Sigtet fremgår ikke mindst af den omhyggelige angivelse af hvor bøgerne fås, en oplysning som ofte ikke fremgår af bøgerne selv. De kongelige forordninger for året 1675-76, trykt af Jørgen Gøde, „findis til kiøbs hos Boghandlerne sammesteds“ [dvs. i København]. Niels Mikkelsen Aalborgs „Kort Huus- oc Skibs-Postille“ (1670) fås i „Christiania i Norge hos Hans Hoff, findis ocsaa i Kiøbenhafn hos Daniel Paulli“, og 1679 er en „Veyvissning til Himmelen“ (oversat fra latin) „Hos Christian Geertzen at finde“.²⁴)

Acta medica ophørte med Thomas Bartholins død i 1680. *Mercurius Librarius* fortsatte som nævnt lidt ind i 1680erne, omend i mindre omfattende form og ophørte helt med Daniel Paullis død 1684. Universitetets første bogtrykker Johan Philip Bockenhoffer, der 1685 fik eneret på avistrykningen,²⁵) forsøgte i „Maanedlig Relation om det Nyt som er passeret“ i de første to årgange 1685-1686 at give en slags fortsættelse af *Mercurius Librarius* ved i slutningen af de fleste blade at meddele en liste over de i månedens løb i København udkomne bøger. Også dette initiativ ebbede imidlertid ud, og fra 1687 indskrænkedes fortegnelserne til hovedsagelig at omfatte publikationer fra Bockenhoffers egen presse, for helt at ophøre i 1689. Først omkring århundredeskiftet blev det atter muligt mere regelmæssigt at få oplysning om danske litterære forhold, nemlig i det i Lübeck 1698-1708 udkommende „Nova literaria maris Balthici et Septentrionis“, der i hvert nummer bl.a. orienterer om bøger udkommet i forskellige danske byer.

At boghandlerne som i vore dage har udsendt kataloger over nyheder eller over dele af deres lager er der allerede anført eksempler på. De sidste to årgange af *Mercurius Librarius* var som nævnt indskrænket til at være

salgskatalog for Daniel Paullis forretning med hovedvægten på hans forlagsartikler af opbyggelig art, og hans første katalog fra 1667–68, med de bøger, han afkøbte Joachim Moltkes enke og supplerede med andre værker, er ganske indholdsrig.²⁶⁾ Katalogen falder i to dele, hver med sit titelblad, den første afdeling med kun dansksprogede bøger, den anden med bøger på tysk og latin, tilsammen 350 titler ordnet i to alfabetiske rækker plus appendiks. Katalogen omfatter alle fag, og mens den dansksprogede afdeling har sit tyngdepunkt i den opbyggelige litteratur – salmebøger, bønnebøger, ligprædikener – er hovedparten af den tysk-latinsprogede del koncentreret om faglitteraturen, dels skole- og lærebøger i artesfagene, dels videnskabelige værker af enhver art. I 1678 udsendte Paulli endvidere en katalog over bl.a. bøger hjemtaget fra forårsmessen i Tyskland, en sekssidet alfabetisk ordnet liste der antagelig er bevaret i ukomplet stand, da den første side med overskriften „Libri Latini“ i Universitetsbibliotekets eksemplar har arksignaturen B, og ark A åbenbart mangler.²⁷⁾ Fortegnelsen omfatter i en alfabetisk række 192 værker, alle på latin, inden for universitetsfagene teologi, jura, historie, geografi, sprog, filosofi, medicin og naturvidenskab. Om de enkelte skrifter meddeles forfatter, titel og format, men kun undtagelsesvist trykkeår. Lignende kataloger over bøger hjemført fra de tyske bogmesser har universitetsboghandleren Peter Haubold regelmæssigt udsendt; men de er desværre ikke bevaret (jf. ovenfor s. 26), lige så lidt som de salgskataloger, han har medført på sine rejser rundt i landet. Biskop Jens Bircherod beretter ved flere lejligheder i sine dagbøger, hvorledes han har gennemset en katalog over bøger, Haubold havde med til markedet i Odense.²⁸⁾ Endelig benyttes den annonceringsform, at man brugte pladsen på ikke udfyldte bogsider eller blade til at reklamere for andre bøger. Den tidligst kendte annonce af denne art er indtrykket 1661 af Jørgen Holst,²⁹⁾ og Paulli og Christian Geertzen har flere gange i 1670erne og 1680erne på denne lidt tilfældige måde forsynet deres forlagsudgivelser med små salgslister. F. eks. findes „En Fortegnelse på nogle Geistlige Bøger som findis til kiøbs hos Kong. Mayst. Boghandler Daniel Paulli“ i 1674-udgaven af den kendte opbyggelsesbog „Tolftaandelige Betenckninger“ af Philip Kegelius og i 1678-udgaven af Jens Dinesen Jersins „Troens Kamp oc Seyr.“ Listerne er ikke identiske, og den første er usædvanlig, fordi Paulli anfører bøgernes priser, hvad der ellers ikke var almindeligt i tiden. Heller ikke fortegnelsen „Paa nogle Nye Bøger som Christian Geertzen haver ladet trycke“, der findes bagi Anders Matthiesen Hørings „Viaticum Eller Alterens Sacramentis Ord“, (1688) har priser.³⁰⁾ I hvor høj grad sådanne lister har været anvendt, kan der naturligvis ikke siges noget om på

Til et skrift, hvori Thomas Kingo hyldede Christian V for erobringen af Gotland 1676, lod Daniel Paulli spendere dette titelkobber. Øverst kongens valgsprog: Fromhed og Retfærdighed. Derunder krone, monogram og symbolet på Kristus: et lam med sejrsvane.

grundlag af disse tilfældige fund. Fra Haubold og Cassuben kendes indtil videre ingen eksempler af denne art; dog bringes i almanakkerne for 1670, 1671 og 1672 på sidste blad oplysninger om hvad henholdsvis Peter Haubold og Daniel Paulli har udgivet i det foregående år.

Hovedkilden til oplysning om de danske boghandlers virksomhed på det internationale, især tyske bogmarked, er katalogerne til de tyske bogmesser i Frankfurt am Main og Leipzig. Om Haubold fortæller Ole Worm i 1653, at han hvert år plejede at besøge messen i Frankfurt,³¹⁾ og han og Paulli havde begge i hele det tidsrum, hvori deres virksomhed strækker sig, så at sige hvert år bøger optaget i messekatalogerne. I årene 1667–1682, hvor de begge samtidig havde forretning i København, annoncerede Haubold 56 gange, og kun et år – 1679 – havde han ingen titler med, mens Paulli samtidig annoncerede 117 gange, og ligeledes kun et år – 1674 – ingen bøger havde med. Hvad der i samme tidsrum iøvrigt anmeldtes fra dansk hold er meget spredt. De to andre københavnske boghandlere Cassuben og Geertzen havde i disse år ingen titler optaget i messekatalogerne, og Cassuben annoncerede i løbet af hele sin virksomhed fra ca. 1650 til ca. 1690 alt i alt kun to gange, 1657 og 1664, mens Geertzen overhovedet aldrig forsøgte sig med at avertere bøger til messerne. Bogtrykkerne Henrik Gøde, Jørgen Lamprecht og Matthias Godiche har henholdsvis 7, 2 og 4 annonceringer i tidsrummet, og endelig har forskellige danske forfattere fået optaget værker udgivet på eget forlag, blandt hvilke kan fremhæves Johan Brunsmand og Sjællands biskop Hans Wandal.³²⁾

Antallet af annonceringer er langt fra ensbetydende med et lignende antal værker, da en bog jævnligt annonceredes flere gange. Thomas Bartholin d.y.s. afhandling om Holger Danske fra 1677 har Haubold f.eks. med i messekatalogerne fra 1677 og 1678 ialt fire gange, og Paulli annoncerede i de samme kataloger Ole Borchs værk om en metode til undersøgelse af metalmalme „Docimastice metallica“ (1677) tre gange.³³⁾ Det er iøvrigt velbekendt, at indførsel i messekatalogerne ikke giver nogensomhelst garanti for at en bog er udkommet. I messekatalogen til forårsmessen 1672 i Leipzig anføres et værk i folio „Viti Beringii Historia rerum Danicarum“ til salg hos Haubold.³⁴⁾ Et skrift med denne titel forfattet af Vitus Bering kendes ikke, og der må være tale om en forhåndsreklame for Berings Danmarkshistorie „Florus Danicus“, der først udkom 1698, mange år efter hans død. Annonceringen i 1672 hænger antagelig sammen med, at Bering, der var kongelig historiograf, omkring denne tid var så langt fremme med udarbejdelsen af værket, at der kunne tænkes på dets udgivelse i en ikke alt for fjern fremtid. Han havde 1671

fået trykningsomkostningerne forudbetalt i form af jordegods, og Peder Hansen Resen, der havde fået meddelt nogle oplysninger af Bering, stiller 1673 i udsigt, at man med det første kunne vente noget af det publiceret, som Bering havde arbejdet med i mange år.³⁵⁾ Om Bering har været i forhandlinger med Haubold om værket vides ikke; men forhåndsannonceringen kan forstås som et forsøg på fra dennes side at danne sig et foreløbigt indtryk af, om der kunne ventes liebhavere til bogen.³⁶⁾

Størsteparten af de bøger, som Haubold og Paulli lod optage i messekatalogerne, er aflattet på latin, tidens internationale lærdomssprog, og resten er stort set på tysk. Paulli har desuden enkelte bøger på fransk med, i katalogen til forårsmessen 1679 f. eks. „Le Palais des curieux . . . avec L'Escole pour rire“, en kombination af en fransk gåde- og øvebog udgivet af dronning Charlotte Amalies franske sprogmeister Jacques Sercueil de Dampierre, og til efterårsmessen 1680 samme forfatters franske parlør „Le Passe-par-tout françois“.³⁷⁾ Det er den fremmedsprogede del af den danske litteratur, som det var muligt at afsætte i udlandet, der er tale om. Mens teologien så afgjort havde overvægt blandt de værker, der annonceredes fra dansk hold i den tidligere del af århundredet, er i dette tidsrum medicinen det dominerende fag, først og fremmest repræsenteret af forfattere som Thomas Bartholin d.æ. og Simon Paulli. De øvrige annoncerede skrifter fordeler sig med en enkelt eller nogle få på universitetsfagene historie, filologi, filosofi, retorik, fysik og teologi, herunder enkelte opbyggelsesskrifter. Blandt forfatterne forekommer navne som Thomas Bartholin d.y., Ole Borch og Rasmus Bartholin. Haubold og Paulli har begge haft et klart blik for, hvilke danske forfattere der kunne afsættes. Navnet Bartholin var velrenommeret og især Thomas Bartholin d.æ.s. værker var bestsellere, hvad ikke mindst fremgår af de mange nye optryk af hans ældre værker, som udenlandske boghandlere lod foretage.³⁸⁾ De to internationalt orienterede danske boghandlere har ikke holdt sig tilbage, men stort set delt Thomas Bartholins senere forfatterskab imellem sig.³⁹⁾

Mens Haubold næsten udelukkende har holdt sig til at annoncere videnskabelig litteratur, har Paulli ind imellem forsøgt sig med skrifter af mere populært tilsnit som den oven for omtalte franske gådebog, skolebøger og opbyggelseslitteratur.⁴⁰⁾ Foruden at bekræfte indtrykket af karakteren af deres danske boghandlervirksomhed giver messekatalogerne et indblik i en del af deres forlagsvirksomhed, da det hovedsagelig er forlagskrifter, de har anmeldt til messerne, nogle endda trykt i Frankfurt. Udover Tyskland har i hvert fald Paulli haft handelsforbindelser i Holland, idet det på titelbladet på enkelte af hans forlagsartikler anføres, at de i Amsterdam er til salg hos Johan Blaeu.⁴¹⁾ Hvad Paulli og Haubold

har hjemført af udenlandsk litteratur er lidet kendt. Paullis ovenfor omtalte katalog fra 1678 giver det eneste bevarede eksempel herpå, hvortil kommer en enkelt oplysning om, at de i 1679 fik de bøger, som de i fællesskab importerede fra messerne, standset af toldvæsenet, fordi der mellem bøgerne fandtes tyske kalendarier, hvad der stred mod den kongelige bogtrykkers privilegium.⁴²⁾

Samarbejde boghandlerne imellem synes i det hele at være et tidens træk, selvom de af og til kunne forgribe sig på hinandens forlagsrettigheder (hvorom mere i anden sammenhæng i forbindelse med Chr. Cassuben). Foruden fælles bogimport enedes Paulli og Haubold som nævnt om at annoncere i almanakkerne for 1670-72 (s. 30), men som forlægger var Haubold i modsætning til de tre andre boghandlere øjensynlig enegænger, hvis forretning vistnok i nogen grad hvilede i sig selv i kraft af dens status som universitetsboghandel. Hans salgsinitiativ på bogmesserne i Tyskland var væsentligt svagere end Paullis, men til gengæld kunne han regne med en fast kundekreds af universitetsfolk ligesom han havde leverancer til Universitetsbiblioteket.⁴³⁾ Derimod fremgår både af Mercurius Librarius og mange titelbladsangivelser, at Paulli, Cassuben og Christian Geertzen ofte arbejdede i forening, to og to eller alle tre på een gang. Særlig slående i så henseende er udgaven af Anders Hansen Bondes „En ny Regne-Schole“ (1680). I tre undersøgte eksemplarer forekommer titelbladet i lige så mange varianter, idet det ene oplyser, at bogen er udsendt på Geertzens bekostning, det andet at den forhandles af Paulli, og det tredje at den sælges af Cassuben.⁴⁴⁾

Christian Geertzen, som altså var den egentlige forlægger for bogen, havde en solid forretning, i første række baseret på udgivelse og forhandling af opbyggelig litteratur. Lyspunkter i den ret ensformige række af gudelige skrifter fra hans boglade er forhandlingen af førsteudgaven af Kingos „Sjungekor“ fra 1674 og de to udgaver 1681 og 1685 af Dorthe Engelbretsdatters „Siælens Sang-Offet“, som han med forfatterens samtykke var forlægger for. Han påtog sig dog undertiden også, enten alene eller i forening med andre, udgivelsen af „videnskabelige“ værker af større og mere bekostelig art. 1683 var han forlægger for et *Lexicon Islandicum*, udgivet af Peder Resen, og 1685-87 bekostede han alene katalogen over det omfattende bibliotek, Resen testamenterede til Universitetsbiblioteket „Petri Johannis Resenii Bibliotheca Regiæ Academiae Hafniensi donata“, et stateligt værk af de dyre. Sammen med Paulli var han endvidere forlægger for Peder Resens illustrerede folioværk „Kong Frederichs den Andens Krønike“ (1680), og senere, da boghandler Liebe åbenbart havde succes med udgivelser af Niels Pedersens fantasifulde værk om de

Kjøbenhavn
 hos Christian Geertzen Boghandler. S. Schøt 1689

Søren Matthisens regnebog udkom fra 1680 i mange udgaver, så Christian Geertzen har sikkert gjort en god forretning ved at forhandle denne 2. udgave. På det kobberstukne titelblad har forfatteren med en klokke antydnet sin stilling som klokker ved Trinitatis kirke. Indskriften *Non sibi sonat*: Den ringer ikke til egen forherligelse. Trykkeåret kan den regnekyndige finde ved at studere kvadraten til højre: hvad enten tallene tælles sammen lodret, vandret eller diagonalt bliver summen 1689.

cimbrers og gothers oprindelse (på latin og tysk), tog han initiativet til en dansk oversættelse. „Den Højactbare oc Velfornemme Mand Seigr. Christian Geertzen, Boghandler her i Kiøbenhafn, min synderlige gode Ven, har af en sær Flid oc Omhyggelighed for vore Danske Antiquiteter serdeles drefvet herpaa“, skriver oversætteren i sit efterord (1706) og berømmer desuden Geertzen for at have bedt om en fortsættelse og for at han således „for at faa slige Sager, Danske Mænd til Ære, publiceret, gierne derpaa spenderer“!

Mindre anseelige i udstyr og format, men for eftertiden ikke mindre interessante, er forlagsudgivelserne af Peder Syvs „Danske Ordsprog“ (1682–88) og „Danske Sprog-Kunst eller Grammatica“ (1685), den sidste i fællesskab med Cassuben. Også den første engelske grammatik på dansk, Frederik Bollings „Fuldkommen Engelske Grammatica“ (1678) er på Geertzens forlag, men af et eksemplar med et varierende titelblad ses, at Paulli åbenbart efter aftale har påtaget sig forhandlingen af en del af oplaget.

De fire københavnske boghandlere udstrakte alle deres virksomhed udover hovedstaden og dens nærmeste omegn, dels på omrejsende bogførermaner, dels ved mellemhandlere. Haubold og Cassuben havde begge regelmæssigt stude i Sct. Knuds Kirke i Odense, og 1680 oprettede Haubold i forening med bogbinder Gregorius Gregoriussen en boglade i Odense, der ganske vist kun fik en levetid på halvandet år. Sidst i århundredet besøgte også Haubolds efterfølger som universitetsboghandler Johan Melchior Liebe jævnligt Odense og havde stude i Sct. Knuds kirke, og ligeledes fik Daniel Paullis arvtager Johan Just Erythropilus, gift med hans enke Margrethe Würger, handelsforbindelser i byen. I Ålborg købte biskop Bircherod bøger af det sortiment, Liebe sendte op til markedsdagene, og noterede i sin dagbog: „Havde jeg Skrivelse fra Joh. Melchior Liebe, Bibliopola Hafniensis, angaaende nogle Defecter, hvilke fandtes i en og anden af de Bøger, som jeg i Pintzemarked havde købt af hans Tiencr.“⁴⁵⁾ Og hvad Århus angår fremgår af skifterne efter tre bogbindere fra årene 1680, 1682 og 1684, at de skyldte penge for bøger leveret (til videre forhandling) af Paulli, Geertzen og Cassuben. For Paullis regning havde en af dem desuden fragtet bøger til Snapstingsmarkedet i Viborg. De bøger, der er tale om, er hovedsagelig gudelig litteratur.⁴⁶⁾

Et nærliggende tillæg til det hjemlige bogmarked var Norge, et område som især Cassuben dyrkede under hele sin virksomhed; men for de øvrige boghandlere har Norge næppe haft større betydning, når undtages at Paulli forhandlede et par norske forlagsartikler i København.⁴⁷⁾

Tiden o. 1685-1700. Dansk-tysk forlagsvirksomhed

I 1680erne kom det til et personskifte i to af de københavnske boghandlerforretninger ved Peter Haubolds død 1682 og Daniel Paullis 1684. Haubolds forretning blev videreført af hans brodersøn Christian Haubold i fællesskab med tyskeren Johan Melchior Liebe, og de blev sammen antaget som universitetsboghandlere 1683.⁴⁸⁾ I årene 1683 til 1686 annoncerede de i katalogerne til de tyske bogmesser, men fra ca. 1687 synes Liebe at have bestyret forretningen alene, siden han fra dette år optræder alene såvel i messekatalogerne som på forretningens forlagsartikler i det hele taget. Christian Haubold har åbenbart ikke mere taget aktiv del i boghandelen og døde 1689 ved operahusets brand.⁴⁹⁾ Liebe fortsatte i sin virksomhed traditionen fra Peter Haubold. En del af sin forretning har han tilsyneladende baseret på boghandel i Leipzig, hvor han må have haft et lager og måske en forretning. Således har han en overgang haft ca. 900 eksemplarer liggende her af den kongelige hofpræst H. G. Masius' bog „Päbstlicher Sauerteig“ (1688), som han til at begynde med ikke kunne få afsat. Først da Masius samme år ændrede titlen til det mere malende „Der abgefertigte Jesuit in Frankreich“, kom der gang i salget.⁵⁰⁾ Liebes kontakter til det tyske bogmarked medførte, at flere af hans bøger blev udsendt i Tyskland, men når dette i det hele ser ud til at blive mere almindeligt i dansk forlagsboghandel fra 1680erne, havde det utvivlsomt økonomiske grunde. I tilfælde hvor man under alle omstændigheder gjorde regning på afsætning i Tyskland, sparede man derved transporten, og mens bogimport i Danmark var todfri, gjaldt det ikke trykpapiret, hvad der automatisk fordyrede bogfremstillingen. Da todfrihed for papir kun opnåedes i ganske særlige anledninger, var trykning i udlandet derfor ofte en bekvem løsning.⁵¹⁾ Liebe udgav i Jena 1687 Johan Brunsmunds disputats „Cetus Jonæ“, i Leipzig 1695, anden udgaven af den latinske oversættelse af Brunsmunds „Køge Huskors“ og 1696 en tysk oversættelse heraf. Ligeledes i Leipzig udkom Niels Pedersens „Cimbrorum et Gothorum origines“ (1695), som Liebe ikke blot var forlægger for, men også udgiver af, og hvorom han i forordet oplyser, at han havde fået manuskriptet til udgivelse af en fornem herre. Allerede 1699 lod han den følge af en tysk oversættelse.⁵²⁾ Dog har Liebe derudover forhandlet bøger i Tyskland, som er trykt i Danmark. Den ovennævnte bog af Masius er trykt i København af bogtrykkeren Joachim Schmetgen, og en samlet udgave af Ole Borchs disputats „De antiqva urbis Romæ facie“ (1687), trykt af universitetsbogtrykkeren Johan Philip Bockenhoffer, forhandlede Liebe også i Leipzig.⁵³⁾

For udgivelsen af videnskabelig litteratur var forholdene vanskelige i

denne periode. Forfatterne måtte ofte for egen regning og risiko bekoste trykningen af deres værker og kunne ikke gøre sig synderlig håb om kongelig støtte eller hjælp fra private mæccener. Gang på gang hører man fra forfatterne klager over hvor umulige og ufremkommelige både bogtrykkerne og boghandlerne var at have med at gøre, og fra disse klager over de vanskelige økonomiske forhold og problemerne med at afsætte videnskabelig litteratur.⁵⁴⁾ Peder Syv måtte i 1692 på egen bekostning udgive en prøve på sin danske ordbog, og i tilegnelsesdigtet til Matthias Moth beskriver han trykkerens reaktion, når man kom til ham med et manuskript. *Abc'er, katekismer og de gængse kombinerede salme- og bønnebøger („håndbøger“ eller „klodser“)* vil denne hellere end gerne tage sig på at trykke, men ellers er det et spørgsmål om betaling. Han klager:

Dog Skylden er ej min, men hos den scene Prenter,
Som ej vil trykke det, der ikke nøksom renter,
Og har lidt meer' Umag. Kom med en ABC
En Katechismus og en Klodse, hand mon lee.

Mod Bryllups Vers og sligt hand rekker begge Hænder,
Her skydes Skuldre, her hand anden Snak indvender
Og vil ej ret daran. Omsider siger hand
Jeg uden større Løn et Ark ej trykke kand.⁵⁵⁾

For at hjælpe Peder Syv opfordrede biskoppen i Viborg Stift Henrik Gerner sine præster til at yde pekuniære bidrag, men uden synderligt held, for Gerner lod senere en ironisk bemærkning falde om, at „det lader helt underligt, at 16 Herreder ikke kan udgiøre eet Alphabet“ – dvs. end ikke dække udgiften til trykningen af de første 23 ark (arksignatur a–z).⁵⁶⁾

At det ikke har været så ligetil, hverken for forlæggeren eller forfatteren, får man et levende indtryk af ved at læse den norske historiograf Tormod Torfæus korrespondance. Torfæus, der 1682 var blevet historiograf for Norge, udgav nogle af sine værker på eget forlag, mens han i andre tilfælde søgte at få enten den ene eller den anden af de københavnske boghandlere til at påtage sig forlaget, og 1698 sluttede han kontrakt med Liebe om udgivelsen af „Series dynastarum et regum Daniae“ på følgende betingelser: Forlæggeren skulle bestemme oplagets størrelse, Torfæus skulle have 20 frieksemplarer på trykpapir og kunne tage 10 eksemplarer til, desuden skulle han selv lønne en korrekturlæser og låne forlæggeren 100 rigsdaler rentefrit i 2 år. Liebe lovede bogen færdig det følgende år,

men bl.a. på grund af mange rettelser til bogen under trykningen, som medførte mangfoldige omtryk, udkom værket først i 1702. Trods god omtale gik salget af værket dårligt. Dette i forbindelse med besværlighederne med trykningen medførte, at Liebe vægrede sig ved at påtage sig bekostningen af det værk om Gorm den gamle, Harald Blåtand og Sven Tveskæg, som efter den oprindelige plan skulle have været et appendiks til „Series“. Han besværede sig over det ringe salg og foreslog, at Torfæus gav den en titel med et bedre blikfang. Samtidig hævdede han, at trykkeren – den kongelige bogtrykker Johan Laurentzen – havde trykt eksemplarer udover oplaget og dermed var gået Liebe i bedene ved forhandling af disse for egen regning. Torfæus afviste Liebes anker og foreslog ham at prøve at sælge bogen i Sverige, hvor emnet også var af interesse. Det endte med, at Liebe påtog sig forlaget af bogen, som udkom i 1707 under titlen „Trifolium historicum“. Med hensyn til „Series“ fulgte Torfæus Liebes henstilling om en mere spændende titel, og restoplaget udsendtes så i 1705 med nyt titelblad „Universi Septentrionis antiquitates“, hvormed det forhåbentlig har fundet bedre afsætning.⁵⁷⁾

Udover sit virke som universitetsboghandler og mere eller mindre villig forlægger af videnskabelig litteratur søgte Liebe, ganske som de andre boghandlere, at konsolidere sin forretning med forlagsartikler af virkelig gangbar slags. Han blev forlægger for flere overmåde populære skrifter af opbyggelig art forfattet af præsten ved den tyske menighed i København Johannes Lassenius, „Morgen- und Abend-Buss-Beicht Communion“ (1686), „Lob-singende Andacht“ (1686) og „Biblischer Weyrauch“ (4.–5. udg. 1699–1700). Hvor væsentlig denne side af hans virksomhed var for ham, ses af at han sammen med de to andre boghandlere Christian Geertzen og Johan Just Erythropilus samt bogtrykkeren Johan Philip Bockenhoffer i 1691 gjorde voldsom indsigelse, da Ahasverus Bartholin, der havde fået privilegium på udgivelsen af den nye alterbog, prøvede at udnytte dette til en monopolisering af alterbogens enkelte dele, evangelieteksterne og bønnerne. Disse var nemlig en væsentlig bestanddel af de fuldkomne salmebøger og åndelige håndbøger, som boghandlerne siden Joachim Moltkes tid havde levet højt på. „Naar nu Evangelia, tilligemed Psalmerne med tilhørig Bønner og Kollektter ere os fratagne og forbudne, da er vor anden Handel Intet; thi alle de andre Bøger konsumere sig selv tilligemed Ejermændene paa det sidste, men disse aleneste gaa af, og ved dennem underholdes al anden vor Handel.“ De opnåede da også hvad de ønskede. Et kongebrev af 10.2.1691 bekræftede deres ret til at trykke og forhandle evangelietekster og kollektter, kun måtte de ikke trykke selve alterbogen.⁵⁸⁾ Liebes forretning har tilsyneladende ikke væ-

ret et altfor lukrativt foretagende og hans forbehold over for Torfæus næppe helt urimelige, siden han 1710 måtte skaffe sig et toårigt moratorium over for sine kreditorer.⁵⁹⁾ Forretningen ophørte med hans død 1712.

I det foregående er flere gange Johan Just Erythropilus blevet nævnt, en boghandler der i den hidtidige litteratur om dansk boghandel i det 17. århundredes slutning med urette har været temmelig upåagtet.⁶⁰⁾ Erythropilus' virksomhed som boghandler og forlægger begyndte i årene omkring 1680. 1679 annoncerede han fra Frankfurt første gang i katalogerne til de tyske bogmesser og omtrent samtidig dukker hans navn op på det danske bogmarked, hvor han 1680 i Mercurius Librarius anføres som forlægger af et værk udgivet i Frankfurt af enkedronning Sophie Amalies hofprædikant Severin Walther Schlüter.⁶¹⁾ I løbet af 1680erne oparbejdede han en københavnsk og dermed dansk boghandler- og forlæggervirksomhed, der udstrakte sig til Norge, og giftede sig med Daniel Paullis enke Margrethe Würger, formodentlig omkring 1688. Denne havde efter mandens død fået bekræftet forlagsprivilegierne (undtagen avisprivilegiet) og klarede de første år forretningen ved medhjælp, men overlod nu styret til Erythropilus.⁶²⁾ I forbindelse med ægteskabet lader det til, at han har overtaget flere af Daniel Paullis forlagsskrifter, f.eks. „Le passe partout françois“, den føromtalte franske parlør af Jacques Sercueil de Dampierre udgivet 1672 – i en nu tabt udgave – hos Paulli. 1688 og 1696 kom bogen hos Erythropilus,⁶³⁾ og ligeledes udkom Ole Borchs „Conspectus præstantiorum scriptorum Latinæ lingvæ“, hvis anden udgave 1682 bekostedes af Paulli, hos ham i tredje udgave 1691.⁶⁴⁾

Forbindelsen med det tyske bogmarked vedligeholdt han under hele sin virksomhed. Som Haubold, Paulli og Liebe annoncerede han regelmæssigt i messekatologerne, hvor hans forlagsartikler oftest anføres under stedsangivelsen Frankfurt, et indicium om at han har haft en forretning eller i hvert fald et lager der. Dette bekræftes yderligere af et brev til Frederik Rostgaard, der 1692 opholdt sig i Giessen. Det hedder her, at H. G. Masius' bog „Dania orthodoxa“ (1689), uagtet den har København som udgivelsessted, ikke kan fås i København, men at Erythropilus, der havde forhandlingen af bogen, havde oplyst, at han havde en „haab Exemplarer i Franckfurt usolde“, hvorfra Rostgaard kunne skaffe sig

På modstående side: Som forlægger udsendte Johan Just Erythropilus en statelig etbindsudgave af Francis Bacons værker. Den findes med to forskellige titelblade der angiver henholdsvis København og Leipzig som udgivelsessted. Erythropilus var Daniel Paullis arvtager, gift med hans enke, og indirekte fremgår forbindelsen til København af Leipzig-oplagets titelvignet, som er en gengivelse af et af Paullis forlæggermærker, jævnfør F & F III s. 57. Formindsket.

FRANCISCI
BACONI,
BARONIS DE VERULAMIO,
VICE-COMITIS S. ALBANI,
SUMMI ANGLIÆ CANCELLARII,
OPERA OMNIA,

cum
Novo eoque insigni
AUGMENTO

Tractatum hæctenus ineditorum,
&
EX IDIOMATE ANGLICANO

in
LATINUM SERMONEM
translatorum,

Opera
SIMONIS JOHANNIS ARNOLDI,
Ecclesiæ Sonnenburgensis
Inspectoris,

LIPSIÆ,
Impensis JOHANNIS JUSTI ERYTHROPILI,
excudebat CHRISTIANUS GOEZIUS,
A. M DC XCIV.

den.⁶⁵⁾ I 1690 påtog Erythropilus sig forhandlingen af restoplaget eller i hvert fald af et deloplag af Thomas Bartholin den yngres berømte værk om danskernes dødsforagt „Antiquitatum Danicarum de causis contemptæ a Danis adhuc gentilibus mortis libri tres“, trykt 1689 af universitetsbogtrykkeren Johan Philip Bockenhoffer. Bogen udstyret med et stik af Christian V og et ekstratitelblad med boghandlerens navn, stedsangivelsen København og trykkeåret 1690 annoncerede Erythropilus så til forårsmessen 1690.⁶⁶⁾ Der kan næppe være tvivl om, at hans forretning har været af en sådan art og et sådant omfang, at tidens lærde har regnet den på linie med universitetsboghandler Liebes, og at de har anset det for værd at tage ham i betragtning som forlægger for deres værker. Det får man bl.a. et klart indtryk af gennem Arne Magnussons brevveksling med Torfæus og Thomas Bircherod.⁶⁷⁾

Af værker Erythropilus var forlægger for kan, udover de hidtil omtalte, nævnes H. G. Masius' „Kurtzer Bericht von dem Unterscheid der wahren evangelischen Lutherischen und der Reformierten Lehre“ (1690), samme forfatters „Das gründlich verthädigte treue Lutherthum“ (1691), Johan Brunsmands „Apologia Ecclesiæ Lutheranae“ (1694) og ikke mindst optrykket 1699 af første bind af Johan Tântzers trebinds folioværk „Der Dianen hohe und niedere Jagtgeheimnusz, darinnen die gantze Jagt-Wissenschaft aussführlich zu befinden“ (1682–89). Denne jagtbog er et af de mest omfattende illustrationsværker i ældre dansk boghistorie. Erythropilus havde i 1689 fået forhandlingen af trediebindet og blev nu også forlægger for førstebindet.

De tre sidstnævnte er udgivet i København, men han drev tilsyneladende i højere grad end andre danske boghandlere før og samtidig med ham forlæggervirksomhed i Tyskland og lod adskillige bøger trykke i Frankfurt a. M., Leipzig eller Hamburg. I tysk oversættelse udsendte han eksempelvis, oven i købet i flere udgaver, en samling af den engelske puritanske biskop Thomas Watsons prædikener og åndelige skrifter.⁶⁸⁾ Forfatteren er en af de engelske opbyggelsesforfattere, hvis gudelige skrifter også fandt vej til Danmark i dette tidsrum. I 1694 kom en folioudgave på latin af Francis Bacons værker på hans forlag. Udgaven udsendte han samtidig i København og Leipzig, begge trykt af Christian Götzius. En ejendommelig forskel ved de to udgaver er, at Erythropilus på titelbladet af Leipzigudgaven har benyttet et af Daniel Paullis mest kendte forlæggermærker – billedet af Guds hånd, der bærer jorden –, mens Københavnerudgaven har hans eget forlæggermærke, et træ med hans initialer anbragt ved dets rod. Også i andre tilfælde har Erythropilus anvendt Paullis forlæggermærker, f.eks. i en fransk grammatik til brug for prins Vilhelm,

forfattet af Pierre Canel, der var professor i fransk ved det ridderlige Akademi i København og informator i samme sprog for prinserne Christian og Vilhelm. Bogen er trykt i Hamburg 1701 på Erythropilus' bekostning og har to titelblade, et fransk og et tysk. Det franske er forsynet med et af Daniel Paullis forlæggermærker, det tyske med Erythropilus' eget.⁶⁹⁾ Man fristes til at antage, at dette skal antyde, at der ved udgivelsen er tale om et økonomisk fællesskab med Paullis forretning, som Erythropilus jo efter sit ægteskab bestyrede.⁷⁰⁾

At også Erythropilus havde opbyggelig litteratur af mere handy art end de føromtalte samlede værker af Thomas Watson blandt sine forlagsartikler, siger sig selv. En dansk-tysk paralleludgave af Kingos Sjungekor forhandlede han ca. 1684, og 1690 udgav han en „Kirke- Huus- og Rejse-Haandbog“. Den indeholdt bl.a. en salmebog, kollekter, epistler og evangelier, hvad der nok har været medvirkende til hans deltagelse i boghandlernes ovennævnte aktion over for Ahasverus Bartholin.⁷¹⁾ At hans forretning iøvrigt var fuldt indarbejdet på det danske marked turde fremgå af at også han arbejdede med kunder i provinsen.⁷²⁾

Erythropilus døde 1705. Hans kongeligt konfirmerede testamente fra samme år viser, at han efterlod sig slægtninge i Hamburg og havde værdier i Hamburg, Leipzig og Frankfurt a.M., hvoraf der skulle udbetales bestemte beløb til hans søster og to brødersønner, mens resten skulle tilfalde hans hustru.⁷³⁾ Han havde åbenbart haft større forretningsheld end Johan Melchior Liebe, men om dette skyldes, at en større del af forretningen havde Tyskland som basis, lader sig næppe opklare. Det synes under alle omstændigheder karakteristisk for boghandelen i Danmark under Christian V, at de mest fremtrædende og initiativrige boghandlere i stigende grad støttede sig på forlagsvirksomhed i Tyskland.

NOTER

(1) Jf. F & F XXIV, 1979-80, s. 84-87. - (2) Geertzens bibelprivilegium 16.5.1668 i Rigsarkivet: Danske Kancelli, Sjællandske Registre 1668-70, fol. 191. - (3) Henrik Gøde fik 2.3.1667 eneret på at trykke og forhandle: „Kircke- Huus- oc Wandrebog udi tiuffe Bøger forfatted. 2 [Ambrosius] Lobwasser. 3 Niels Mickelsons Regnebog aff Kolding. 4 [Salomon] Sartori Haandbog. 5 Wanderbog. 6 Klossen in duodecimo. 7 Alle de Bøger som enten allerede forordnede ere eller hereffter forordnet vorder udi Skolerne at brugis“, se [Henrik Gødes] Forordninger, som ere udgangne siden Recessen anno 1643, den 8. Martij oc til 1666, 1667, s. 251. - (4) Tiden o. 1630-1665 er med særligt henblik på Joachim Moltke behandlet i F & F XXIV, 1979-80, s. 63-92, jf. om Jørgen Holst F & F XXIII, 1977-78, s. 21-27. For tiden herefter foreligger almindelige fremstillinger af C.

Nyrop, Bidrag til den danske Boghandels Historie I-II, 1870, P. M. Stolpe, Dagpressen i Danmark II, 1879 (fot. optr. 1977), og oversigten givet af Aleks. Frøland, Dansk boghandels historie 1482 til 1945, 1974. – (5) Aarbog for historisk Samfund for Sorø Amt XI, 1923, s. 49f. Senecaoversættelsen synes ikke tidligere at have været lagerført af hverken Joachim Moltke eller Paulli, men averteredes 1661 af Jørgen Holst, se den i note 29 anførte kilde. – (6) Disse to sidste årgange har man hidtil anset for tabt, men de er ved udarbejdelsen af nærværende artikel fundet bevaret i Universitetsbiblioteket indbundet sammen med Paullis salgskatalog fra 1678, *Catalogus Librorum ex nundinis vernalibus allatorum, quos... venales exhibet Dan. Paulli*. Kopier nu i Kgl. Bibl. – (7) Se f. eks. *Mercurius Librarius* 1672-75, s. 254, smst. 1676, s. 349; smst. 1677, s. 496; smst. 1678, s. 648. – (8) *Mercurius Librarius* 1676, s. 351 jf. Mindeskrift for Oluf Borch paa 300-Aarsdagen for hans Fødsel, ved Vilhelm Maar, 1926, s. 44f. hvor de to udgaver anføres. – (9) *Mercurius Librarius Danicus Anno 1682*, s. 5; *Mercurius Librarius eller Fortegnelse paa adskillige Bøger som Aar 1682 ere tryckte og bekostede af... Daniel Paulli*, s. 2. – (10) *Mercurius Librarius* 1680, s. 9. – (11) *Acta historica scientiarum naturalium et medicinarum edidit Bibliotheca Universitatis Hauniensis vol. VI: Axel Garboe, Thomas Bartholin II*, 1950, s. 89.

(12) *Mercurius Librarius* 1676, s. 352; smst. 1677, s. 499; smst. 1681, s. 2. – (13) *Mercurius Librarius* 1678, s. 650: 1. udgaven 1677; smst. 1682, s. 1: 2. udgaven 1682. – (14) *Danske Kirkelove*, udg. af H. F. Rørdam, III, 1889, s. 548. – (15) *Mercurius Librarius* 1678, s. 651; smst. 1680, s. 115. I modsætning til de andre boghandlere synes Haubold kun at have ansvaret for en enkelt salmebog blandt samtlige annoncerede i *Mercurius Librarius*, nemlig en tysk salmebog „Auserlesenes Kirchen-Gesang-Buch, für die Gemeine in Kopenhagen. 24°. Anno 1679, bey Peter Haubold“, *Mercurius Librarius* 1679, s. 12. Bogen er ikke bevaret. – (16) *Quindesmykket* er ikke annonceret af Paulli; *Fruentimmerkontrafejet* averteres i *Mercurius Librarius* 1682, s. 1. (om udgaverne se note 64), *Spindesalmen* smst. 1683 s. 3. – (17) *Mercurius Librarius*, s. 254 (bogen fås hos Paulli); smst. 1676, s. 352 (trykt hos Nic. Møller „Til kiøbs hos Bogførerne“, udgaven er ikke bevaret); smst. 1677, s. 498, og 1678, s. 651 (udgaverne er ikke bevaret); jf. iøvrigt R. Paulli, *Bibliografi over Danske Folkebøger fra 16. og 17. Aarhundrede I-II*, 1925-36. – (18) *Acta medica* II, 1674, s. 367. – (19) Smst. V, 1680, s. 328. – (20) Smst., s. 323. – (21) Smst. II, 1674, s. 374, og 1677, s. 203. – (22) Om Thomas Bartholins bogglæde vidner ikke blot den trykte sørgeklage over branden af hans eget bibliotek på Hagedstedgaard, men også de forelæsninger om bøgernes rette brug, som han holdt på Universitetsbiblioteket og senere blev udgivet som „*De libris legendis dissertationes VII*“, 1677. Om lærdes interesse for tidens bogauktioner og boghandlerkataloger se f.eks. Arne Magnussons *Brevveksling med Torfæus*, udg. af Kr. Kaalund, 1916, s. 143, og Uddrag af Biskop Jens Bircherods historisk-biografiske *Dagbøger for Aarene 1658-1708*, udg. ved Chr. Molbech, 1846, s. 161, 183, 205 og 219. – (23) *Leipzigmesse-katalog forår 1673*, bl. B v; smst. efterår 1674, bl. D. 2v; smst. forår 1675, bl. B r; smst. forår 1677, bl. B 2r; smst. efterår 1677, bl. A 4r. – (24) *Mercurius Librarius* 1676, s. 350 og 353; smst. 1679, s. 11. – (25) P. M. Stolpe, *Dagspressen i Danmark II*, 1879 s. 231f. – (26) Jf. F & F XXIV, 1979-80, s. 78, 81, 84f.

(27) *Catalogus librorum nundinis vernalibus allatorum, quos venales exhibet Daniel Paulli*, 1678. – (28) Uddrag af Biskop Jens Bircherods... Dagbøger udg. ved Chr. Molbech, 1846, s. 183 og 205. – (29) Anonym bogauktionskatalog 6.5.1661. – (30) Endnu en liste over Paullis forlagsartikler forekommer i en udgave af J. M. Dillherrs „Veyen til Salighed“ (u.å., men fra omkring 1683), bekostet i fællesskab af Paulli og Cassuben, i den del af oplaget hvor Paulli figurerer på titelbladet. Kopi i Kgl. Bibl. af titelbladet og listen efter eksemplær i Kgl. norske Videnskabernes Selskabs Bibliotek, Trondheim. – (31) Breve fra og til Ole Worm III 1644–1654, oversat af H. D. Schepele, 1968, s. 482. – (32) Tallene bygger på oplysninger i *Codex Nundinarius Germaniae Literatae Biscularis. Mess-Jahrbücher des deutschen Buchhandels von dem Erscheinen des ersten Mess-Kataloges im Jahre 1564 bis zu der Gründung des ersten Buchhändler-Vereins im Jahre 1765. Mit einer Einleitung von Gustav Schwetschke*, Halle 1850. – (33) Thomas Bartholins afhandling i Leipzigmesse-katalog forår 1677, bl. E 3v; smst. efterår 1677, bl. B r; smst. efterår 1678, bl. B 2r og bl. F 2r; Ole Borchs værk smst. forår 1677, bl. F 2r; smst. efterår 1677, bl. C 3 r, og smst. efterår 1678 bl. A 4r. – (34) Smst. forår 1672, bl. D v. – (35) H. F. Rørdam, Den kgl. Historieskriver Vitus Bering, i: *Historisk Tidsskrift* 5. Rk. I, 1879, s. 96ff. – (36) Fra Haubolds side kan desuden nævnes hans annoncering i Leipzigmesse-katalog forår 1674, bl. F 2r, af Christian Nolds „*Concordantiae particularum Ebraeo-Chaldaicorum*“, der udkom 1679, og da på forfatterens eget forlag. – (37) Leipzigmesse-katalog forår 1679, bl. B 4v; smst. efterår 1680, bl. C 2v. – (38) Jf. note 11; m.h.t. udenlandske optryk af Thomas Bartholins ældre skrifter se H. Ehrencron-Müller, *Forfatterlexikon I*, 1924, s. 277ff.

(39) På *Haubolds* forlag f.eks.: *Acta medica & philosophica Hafniensia I–V*, 1673–80; *Historiarum anatomicarum rariorum centuria I–VI*, 1654–61; *Cista medica Hafniensis*, 1662; *De nivis usu medico observationes variae*, 1661; *De anatome practica*, 1674; *Panegyricus Christiano V post victoriam Wandalicam et expugnationem Wismariae triumphatori Academiae Regiae nomine publice dictus*, 1676; *De medicina Danorum domestica*, 1666; *Epistolarum medicinalium centuria I–IV*, 1663–67; *De bibliothecae incendio dissertatio ad filios*, 1670; og endelig Thomas Bartholins udgave af broderen Albert Bartholins *De scriptis Danorum*, 1666. På *Paullis* forlag f.eks.: *De peregrinatione medica ad Olig. Jacobæum et filios Casp. et Cph. Bartholinum*, 1674; *De usu flagrorum in re medica et veneria, lumborumque et renum officio*, 1669 og 1670; *De rectoris academici dignitate oratio publice dicta*, 1672; *De morbis biblicis miscellanea medica*, 1672; *De transplantatione morborum dissertatio*, 1673; *De libris legendis dissertationes VII*, 1676; *De equestris ordinis Danebrogici*, 1676; jf. også note 41. – (40) Chrph. Achatius Hager, *Arithmetica mercatoria*, 1676 og Joh. Lassenius, *Handleitung zur Seligkeit*, 1678, begge i Leipzigmesse-katalog forår 1677, bl. F 2r og bl. E r. – (41) Thomas Bartholin, *Opuscula nova anatomica*, Hafniæ (Prostantq. Amstelodami apud Joh. Blaeu) *Sumptibus Danielis Paulli*, 1670; Bertel Bartholin, *Commentarius de pænula*, ed. altera, Hafniæ (Prostantq. Amstelodami apud Johannem Blaeu) *Sumptibus Dan. Paulli* 1670. – (42) P. M. Stolpe, *Dagspressen i Danmark II*, 1879, s. 114. – (43) Haubold nævnes nogle gange som bogleverandør af Johan Moth 1666 (*Danske Magazin* 6. rk. II, 1916, s. 46–48), og 1675 købte Universitetsbiblioteket for et større beløb hos ham (Københavns Universitet 1479–

1979, red. af Svend Ellehøj, IV, 1980, s. 351). – (44) Eks. i Kgl. Bibl., Hielmst. 1668–4°: Paa Christian Geertzens Bekostning; eks. smst. i kat. 18–114–4°: Til kiøbs hos Daniel Paulli; eks. i Univ. bibl. 2. afd: Hos Christian Cassuben. Af andre eksempler, hvor de alle tre står anført på titelbladet, kan nævnes Bernhard Siwers, Saligheds Midler, 1684, og samme forfatters Grammatica latina minor, 1684. Cassuben og Paulli har sammen udsendt Henrich Müllers Aandelige Sparetimer, 1681, og Hieremias Drexelius, Betenckninger om Evigheden, 1681; og Cassuben og Geertzen sammen f. eks. Ahasverus Fritzsche, Den uechristelige Christendom, 1673. Iøvrigt henvises til en kommende redegørelse for Christian Cassubens virksomhed. – (45) Holger Rasmussen, Bøger og bogbindere i Odense før 1694, 1959, s. 85–87 og 76. Uddrag af Biskop Jens Bircherods Dagbøger, udg. ved Christian Molbech, 1846, s. 202 og 414; L. P. From, Odense Bogbinderlaugs Historie, 1949, s. 39. – (46) Palle Birkelund, Noget om Læsning – og lidt om Boghandel – i Aarhus i Slutningen af det 17. Aarhundrede, i: Aarbøger udgivne af historisk Samfund for Aarhus Stift XXXII, 1939, s. 39–42.

(47) Se Harald Tveterås, Den norske Bokhandels Historie I, 1936–50, s. 33–67. Om Geertzens handel i Norge se også Svend Dahl, Forfattervilkaar i Holbergs Tidsalder, Thormod Torfæus og hans Bogtrykkere, i: Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen I, 1914, s. 339. De af Paulli forhandlede norske forlagsartikler er Niels Mikkelsen Aalborg, Kort Huus- og Skibs-Postille, Christiania 1670 hos Hans Hoff (Mercurius Librarius 1676, s. 353) og Edvard Edvardsen, Guds Bolig hos Menneskene, 1668 paa Niels Andersen Klimbs Bekostning (Almanak paa det Aar... 1670 oplyser, at bogen fäs hos Niels Klimb i Bergen). – (48) P. M. Stolpe, Dagspressen i Danmark II, 1879, s. 113; Kjøbenhavns Universitets Matrikel, udg. af S. Birket Smith, II, 1894, s. 121. – (49) Louis Bobé, Operahusets Brand paa Amalienborg den 19. april 1689, 1889, s. 47. Fra 1690 er bevaret en auktionskatalog over bøger „ex officina Hauboldiana“, antagelig Christian Haubolds andel afforretningen. – (50) Svend Dahl, Forfattervilkaar i Holbergs Tidsalder, i: Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen I, 1914, s. 338. Bogen udkom igen 1695 med sidstnævnte titel. – (51) Hvordan danske boghandlere i det 18. århundrede fik deres fremmedsprogede danske forlagsartikler trykt i Tyskland for at kunne være konkurrencedygtige i byttehandelen på messerne fremgår af Carl S. Petersen, Til Belysning af danske Boghandlerforhold omkring det 18. Aarhundredes Midte, i: Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen XLI, 1954, s. 1–9. Bevilling til indførsel af toldfrit papir gives 1683 til henholdsvis en bibeludgave og en danmarkshistorie, se P. M. Stolpe (note 48), s. 115, og Historisk Tidsskrift 5. Rk. VI, 1887, s. 857. – (52) Værkets forfatter var fra 1547–1556 sognepræst i Visby på Gotland, og det hviler på oplysninger, han påstod at have samlet der, hvorved han mente at kunne føre Danmarks historie tilbage til ca. 100 år efter Syndfloden. – (53) De seks disputatser blev i årene 1683–86 trykt hos Bockenhoffler; den samlede udgave er på titelbladet yderligere forsynet med oplysning om, at den fäs hos Liebe, der annoncerede den i Leipzigkatalogen til forårsmessen 1687, bl. B 3r. M.h.t. andre forlagsskrifter udsendt i Tyskland af Liebe henvises til P. M. Mitchell, A bibliography of 17th century German imprints in Denmark and the Duchies of Schleswig–Holstein II, 1969, nr. 2834, 2913, 3080–81. – (54) Se C. Nyrop, Bidrag til den danske Boghandels Historie I, 1870, s. 174, 194–96; Chr. Bruun, Frederik Rostgaards Liv og Levnet I, 1870, s.

106f. – (55) Peder Syv, *Prøve paa en dansk og latinsk Ord-Bog, item specimen lexicæ Latino-Danici*, 1692, bl. A; jf. Fr. Winkel Horn, *Peder Syv. En literærhistorisk Studie*, 1878, s. 158. Kalkar har i sin ordbog (bd. 5.) ikke kunnet forklare ordet „klodse“, som han blot har fundet i det anførte citat. Det forekommer dog også i Henrik Godes privilegium (ovenfor note 3), og i et par boghandlerinventarer anføres „Haandbog eller smaa Klozzer“ (1666) og „19 Clotzer eller Haandbøger a 4 Bøger“ (1695), hvoraf fremgår, at der er tale om de gængse samlinger af salmer og bønner, ofte små tykke (klumpede) bøger, med titel af håndbøger (jf. *Bibl. Dan.* I, sp. 328ff). Inventarerne i: *Nordisk tidsskrift for bok- og biblioteksväsen* 65, 1978, s. 82 nr. 377, og Holger Rasmussen (note 45), s. 73 l. 6-7 fra neden.

(56) Biskop Gerners Synodalmonita, meddelt af Vilhelm Bang, i: *Kirkehistoriske Samlinger* 4. rk. III, 1893-95, s. 131, jf. s. 128. Smst. omtales desuden Johan Laurentsens henvendelse om hjælp til trykningen af en Saxo oversættelse, også i dette tilfælde kom kun en prøve jf. Chr. Bruun, *Frederik Rostgaards Liv og Levnet I*, 1870, s. 67 og 515. – (57) Om udgivelsen af *Series* se Arne Magnussons *Brevveksling med Torfaus*, udg. af Kr. Kålund, 1916, s. 248f, 252f, 261, 268 og 375ff; jf. Svend Dahl, *Forfattervilkaar i Holbergs Tidsalder i: Nordisk tidsskrift for bok- og biblioteksväsen I*, 1914, s. 338f. – (58) P. M. Stolpe, *Dagspressen i Danmark II*, 1879, s. 87; *Rigsarkivet: Sjællandske Registre 1691-92*, fol. 31f, og *Koncepter og Indlæg til Sjællandske Registre 10.2.1691*, no. 21. – (59) *Kjøbenhavns Diplomatarium*, udg. af O. Nielsen, VIII, 1887, s. 126. – (60) Han nævnes ikke i Albert Thuras boghandleroversigt i *Idea historiae litterariae Danorum*, 1723, s. 238-239; heller ikke C. Nyrop, *Bidrag til den danske Boghandels Historie*, 1870, meddeler noget nærmere, bortset fra en oplysning om, at han sammen med Liebe skal vurdere en bogsamling, se bd. I, s. 262. I Aleks. Frølands *Dansk boghandels historie 1482 til 1945*, 1974, forbigås han helt, mens derimod Mogens Haugsted, i sin afhandling om *Ældre danske bogtrykker- og forlæggermærker III*, i: *F & F IV*, 1957, s. 10f, redegør for hans forlæggermærker. – (61) *Leipzigmesse-katalog efterår 1679*, bl. D.4v – Er. Severin Walther Schlüter, *Propylæum historiae christiana*, Frankfurt 1680, anført i *Mercurius Librarius* 1680, s. 118, jf. H. Ehrencron-Müller, *Forfatterlexikon VII*, 1929, s. 240, hvor værket anføres som tabt. – (62) *Privilegiebekræftelsen i P. M. Stolpe* (note 58) II, s. 346. Margrethe Würgers fuldmægtig Christen Lauritsen omtales i et brev 1687 (*Samlinger til jydsk Historie og Topografi II*, 1868, s. 187) og hun optræder som Daniel Paullis enke sidste gang på et forlagsskrift fra 1688, nemlig Joh. Lassenius, *Bibelske Wirach ... fordansket af P. Møller*, 1688. Af testamentet efter Johan Just Erythropilus 21.3.1705 fremgår det, at han var gift med Paullis enke og at de ingen fællesbørn havde, men at hun havde fem børn i sit ægteskab med Paulli, *Rigsarkivet: Sjællandske Registre 1703-05*, fol. 407, og *Koncepter og Indlæg til Sjællandske Registre 1705*, no. 58; resumé i *Personallhist. Tidsskrift* 9. Rk. II, 1930, s. 238. – (63) *Udgaven 1672* anføres i H. Ehrencron-Müller, *Forfatterlexikon II*, 1925, s. 315, med henvisning til Thomas Bartholins *Acta medica I*, s. 311, hvoraf Paullis forlæggerforhold fremgår, jf. også *Mercurius Librarius* 1675, s. 246; vedr. udgaverne 1688 og 1696 se P. M. Mitchell, *A bibliography of 17th century German imprints II*, 1969 nr. 2351 og 2756. – (64) Samme forhold gør sig gældende m.h.t. Joh. Lassenius, *Handleitung zur Seligkeic*, 3. udg. 1678 og 4. udg. 1693 hos henholdsvis Paulli

og Erythropilus; se også den danske oversættelse af [Hieronymus Ortels], Fructimmerits Contrafay, 1682 og 1688, den første hos Paulli og Chr. Cassuben, den sidste hos Erythropilus.

(65) Arne Magnussons private Brevveksling, 1920, s. 390. – (66) Leipzigmessekatolog forår 1690, bl. H 3r. At værket havde boghandlernes interesse tyder Liebes forhåndsannoncering på, Leipzig messekatolog efterår 1688, bl. B 2v. – (67) Arne Magnussons Brevveksling med Torfæus, udg. af Kr. Kaalund 1916, s. 182, hvor Arne Magnusson råder Torfæus til at slutte kontrakt med Erythropilus om udgivelsen af et værk, sandsynligvis „Orcades“, selvom vilkårene skulle blive mindre gode, og han eventuelt oven i købet skulle blive nødt til at give Erythropilus en sum penge for at påtage sig det; se også s. 357, hvor Torfæus overvejer at få Erythropilus eller Geertzen som forlægger for „Grønlandia“. Af Arne Magnussons private Brevveksling, 1920, s. 73, fremgår, at Erythropilus har påtaget sig forlaget for Thomas Bircherods, Specimen antiqvæ rei monetariæ Danorum, 1701, efter at boghandleren Samuel Garman åbenbart havde gjort knuder. – (68) En kvartudgave, Geistreiche Predigten und Schriften I–II, Frankfurt a.M. 1698, hvoraf Erythropilus' forlæggerforhold fremgår, findes i Kgl. Bibl.; om tidligere udgaver se Albrecht Kirchoff. Die kurf. Sächsische Bücher-Commission zu Leipzig, i: Archiv für Geschichte des deutschen Buchhandels IX, 1884, s. 143. Også i tysk oversættelse udsendte Erythropilus i Frankfurt puritaneren Thomas Adams, Geistreiche Schriften und Predigten, annonceret i Leipzigmessekatolog efterår 1688, bl. E 2r, og 1689, bl. C 4v, jf. Gesamtkatalog der Preussischen Bibliotheken I, 1931, sp. 782, hvoraf det fremgår, at Erythropilus er forlægger for såvel 1. udgave 1688–92 som 2. udgave 1694–1701. Det kobberstukne portræt af Adams fra Erythropilus' udgaver er benyttet i Hieronymus Christian Paullis udgave af en tysk oversættelse af Adams' kommentar til andet Petersbrev, København 1708; H. C. Paulli havde o. 1705 overtaget sin fader Daniel Paullis forretning. Endelig udkom også Nehemiah Rogers, Geistliche Schriften und Predigten, 1697, ifølge titelblad(ene) forlagt af Johan Just Erythropilus „Buchhandler in Copenhaugen“, i Frankfurt, Leipzig og København, men trykt i Hamburg; eksemplar i Kgl. Bibl. – (69) Anden udgave af grammatikken udkom 1713 hos Hieronymus Christian Paulli. I denne udgave er begge titelblade forsynet med Daniel Paullis emblem, men med H. C. Paullis devise. – (70) Fra Paullis forretning udkom i perioden, mens Erythropilus bestyrede forretningen, forlagsskrifter med forretningens navn, f.eks. nye udgaver af Thomas Bartholins De morbis biblicis miscellanea medica, 1692 og 1697, begge „Francofurti Ex bibliopolio Hafniensi Danielis Pauli, Regii Librarii“. – (71) Jf. s. 37. Af andre opbyggelige skrifter kan nævnes, at han 1691 bekostede en dansk oversættelse af Johan Arndts, Paradisis Urtegaard; jf. iøvrigt de i note 6 nævnte skrifter. – (72) Holger Rasmussen (note 45), s. 76, og L. P. From (note 45), s. 39. – (73) Testamentet omtalt i note 62.

Efter at ovenstående var sat er jeg blevet opmærksom på, at et udvalg af Paullis annoncer i den tyske ugeavis (jf. s. 20) er gengivet i: Stadt-Schule-Universität-Buchwesen und die deutsche Literatur im 17. Jahrhundert, hrsg. von Albrecht Schöne, München 1976, s. 512–14.